

Staroegipskie korzenie „innego” Egiptu

Amenhotep, syn Hapu, który jako faworyt króla Amenhotepa III kierował m.in. wzniesieniem *Kolosów Memnona*, a później był czczony jako boski mędrzec i uzdrowiciel, mówi na jednym ze swoich posągów ze świątyni w Karnaku (ok. 1360 p.n.e.): „Zostałem wprowadzony w treść boskiej księgi, widziałem przemiany Tota i zostałem wyposażony w ich tajemnice”. Są to sformułowania, które brzmią już całkiem „hermetycznie”¹: zarówno inicjacja w mądrość egipskiego bóstwa Tota – późniejszego Hermesa Trismegistosa – jak i „boska księga” przez niego napisana i objawiona. Być może jednak „hermetyczne” korzenie sięgają jeszcze głębiej, aż do początku II tysiąclecia p.n.e.

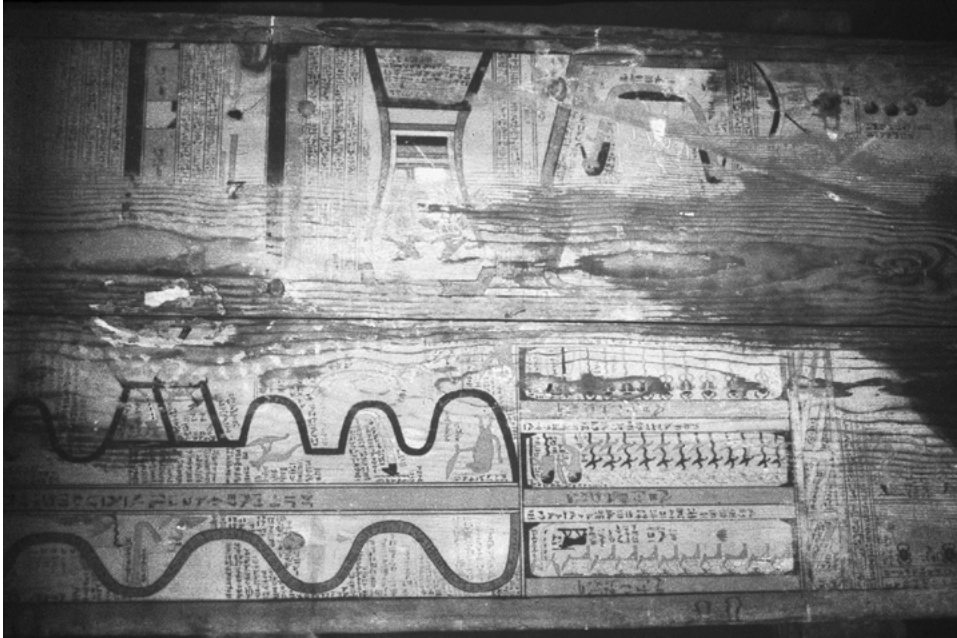
Zdaniem E. Hermsena² *Księgę Dwoch Dróg* z czasów XII dynastii (ok. 1938–1759 p.n.e.) ułożyli kapłani ze świątyni Tota w Hermopolis (il. 3), przy czym można byłoby tu mówić o najstarszym dziele „hermetycznym”: ten pierwszy opis Zaświatów jest ważnym poprzednikiem *Ksiąg Świata Podziemnego* z czasów Nowego Państwa. Niemal wszystkie egzemplarze tej księgi pochodzą z El-Bersza, gdzie kazali się chować książęta-przywódcy z XV górnoegipskiego okręgu³; na terenie tego samego nomu leżało też miasto Tota – Hermopolis⁴. Ci dostojnicy mienili się w swoich inskrypcjach „prawdziwymi synami Tota”, który już w czasach XI dynastii uchodził

¹ Słowo „hermetyczny” (zamknięty, niedostępny, przeznaczony jedynie dla niewielkiego kręgu osób wtajemniczonych) pochodzi od imienia boga Hermesa – greckiego odpowiednika Tota, staroegipskiego patrona mądrości i wszelkiej wiedzy.

² Edmund Hermsen (1952–2006) – niemiecki egiptolog i religioznawca, wieloletni pracownik uniwersytetów w Marburgu i Heidelbergu, autor ważnych publikacji egiptologicznych: Hermsen 1981, 1991, 2012.

³ Starożytny Egipt był podzielony na 42 okręgi administracyjne, zwane z grecka *nomami*; Górny Egipt (czyli Egipt południowy) był podzielony na 22 nomy, a Dolny Egipt (Delta) – na 20 nomów.

⁴ Hermopolis – to grecka nazwa staroegipskiego miasta Chemen, głównego ośrodka kultu boga Dżehuti (czyli Tota).

3. Fragment najstarszej ilustrowanej kompozycji przedstawiającej zaświaty; sarkofag z XII dynastii z El-Bersza, Muzeum Egipskie w Kairze (J. 32868). Fot. A. Niwiński

za wcieloną mądrość. Kierownik ekspedycji do Wadi Hammamat tytułuje się „mądrzejszym niż Tot”, a w czasach wczesnego Średniego Państwa często znajdujemy też zapewnienia, że ktoś był uczony przez Tota.

Wcześniej, w Starym Państwie, przeważały jeszcze gwałtowne cechy Tota, który jako „Pan obcych krain” i „Pan rzezi, który powala Azję” (według inskrypcji z Wadi Charig na Synaju) depcze wrogów i towarzyszy królowi w ich niszczeniu. W *Tekstach Piramid* (§ 962 i następane)⁵ ścina on głowy i wycina serca; jego często wzmiankowany „nóż” z pewnością oznacza sierp Księżyca, który służy też jako broń innemu bóstwu związanemu z Księżycem – Chonsu. Tot występuje także już wtedy jako sędzia i wysłannik bogów oraz jako obrońca oka słonecznego⁶, a jego „skrzydła” pomagają zmarłemu królowi w dostaniu się do nieba. Podobnie jak natura Tota dwójakie jest już jego pochodzenie. Według opowiadania o konflikcie Horusa i Seta⁷

⁵ *Teksty Piramid* – to najstarszy zespół tekstów rytualnych, zapisany wewnątrz piramid od czasów V dynastii; odniesienia do paragrafów dotyczą publikacji tych tekstów przez wybitnego niemieckiego egiptologa Kurta Sethego: Sethe 1908.

⁶ Ważny atrybut boga Słońce; na temat tego motywu Niwiński 1992.

⁷ Opowiadanie z czasów Ramzesa V (ok. 1150–1145 p.n.e.) zostało przetłumaczone na język polski: Andrzejewski 1958; Lipińska, Marciniak 1977. Symbolika walki Horusa i Seta: Niwiński 1992.

Tot powstał z nasienia tego pierwszego, ale został zrodzony przez Seta, zatem jednoczy w sobie przeciwstawne cechy tych wiecznie ze sobą walczących braci, między którymi niewzruszenie pośredniczy.

Najczęstszym wyobrażeniem Tota jest ibis lub pawian, a także hybrydowa postać ludzka z głową ibisa (il. 4). Może on także, choć rzadko, być przedstawiany w czysto ludzkiej postaci, na przykład w kaplicy Chonsu w małej świątyni z wczesnej XVIII dynastii w Luksorze. Jest to dość istotne, gdyż później Hermes Trismegistos przypomina nie tyle boga, ile mędrca w ludzkiej postaci.

W *Tekstach Sarkofagów* ze Średniego Państwa – zaklęciach religijnych zapisywanych na sarkofagach wysokich urzędników – słyszymy po raz pierwszy o „boskiej księdze Tota” (240b, VII 118)⁸; wtedy więc ma początek ważna tradycja, która postrzegała to bóstwo jako twórcę uświęconych tekstów. Tot staje się zarazem patronem mądrości, nazwany nawet Wszechwiedzącym⁹ oraz Panem rytuałów i ofiar, w dodatku wiążących się z czarami¹⁰, a jego funkcja sędziowska czyni go w *Skargach Mieszkańca Oazy*¹¹ strażnikiem porządku prawnego.

Nowe Państwo jeszcze bardziej przybliży istotę Tota, postrzegając go jako bóstwo związane ze wszystkimi aspektami kultury i wszelkimi wynalazkami. Ponieważ faraon łączy w sobie cechy tego bóstwa, można go nazywać „Totem pod każdym względem”. Totowi przypisuje się autorstwo świętych pism lub znajduje się je u stóp jego posągu. W *Księdze Umarłych* odgrywa on wielką rolę w wielu zaklęciach (zwanym „rozdziałami”)¹², przede wszystkim już w pierwszym tekście, w którym zmarły zwraca się do Ozyrysa – „byka Zachodu” – właśnie jako Tot i tym samym legitymuje się poprzez jego wiedzę. Zawsze, gdy ma sporządzić boski dokument – list, dekret czy testament – Tot działa jako skryba i jako „Pan bożych słów” jest ogólnie związany z egipskim pismem. Ponadto czuwa nad kalendarzem i miarą czasu. W cyklu scen w świątyni Hatszepsut w Deir el-Bahari przedstawiających wyprawę do Puntu w czasach tej królowej prowadzi on osobiście księgę produktów przywiezionych z tej odległej krainy, a w wielu scenach w świątyniach zapisuje imię króla na liściach świętego drzewa *Iszed*. W trakcie sądu zmarłych protokołuje jego wynik, a niekiedy obsługuje

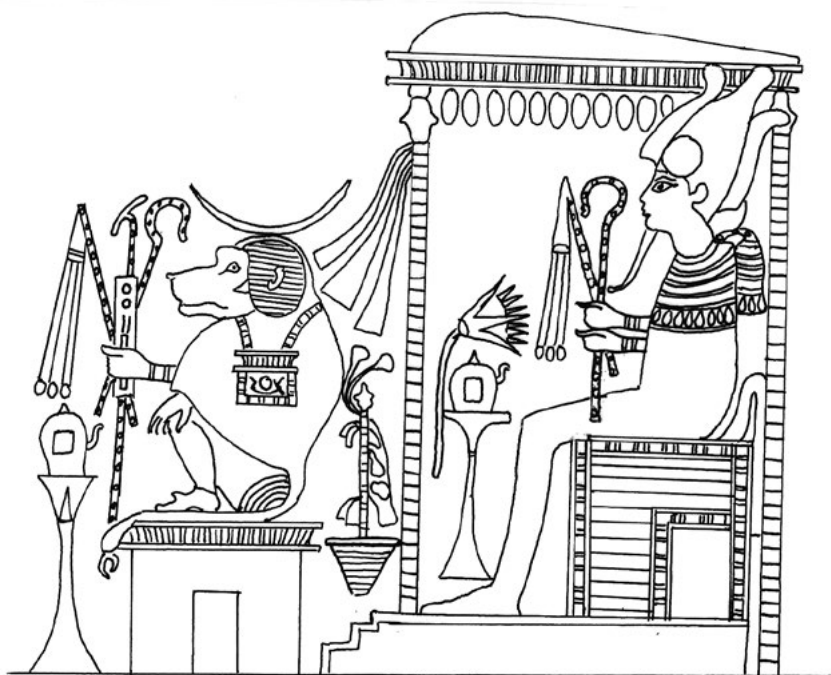
⁸ Odesłania odnoszą się do publikacji *Tekstów Sarkofagów* przez wybitnego holenderskiego egiptologa Adriaana de Bucka (1892–1959); Buck 1935–1961.

⁹ Tekst V 305 i dalsze.

¹⁰ Tekst V 315.

¹¹ *Skargi Mieszkańca Oazy* (znane też jako *Wymowny Wieśniak*) – opowiadanie z czasów Średniego Państwa, przetłumaczone na język polski: Andrzejewski 1958; Taterka 2017.

¹² Odsyłacze do *Księgi Umarłych* odnoszą się do niemieckiego wydania: Hornung 1979a; w języku polskim treść tego zbioru zaklęć rytualnych została przybliżona w publikacji: Barwik 2009.

4. Wizerunek na sarkofagu z XXI dynastii, Luwr (N.6210). Rys. A. Niwiński

wagę. Teraz również jest często przedstawiany w barce słonecznej, najchętniej jako pawian, i funkcjonuje jako „zastępca” boga Słońce Re. W aneksie do zakłącia 100 *Księgi Umarłych* została mu nawet przypisana czynność rejestrowania zmarłego jako pasażera barki słonecznej podczas wsiadania i wysiadania.

Także Echnatona można byłoby postrzegać jako „hermetyka”, wznosi on bowiem swoją nową stolicę Achetaton na terenie XV nomu górnoegipskiego, podobnie jak później cesarz Hadrian założył tam Antinoupolis. Właśnie z Achet-Aton (Tell el-Amarna) pochodzi szczególnie piękny egzemplarz grupy statuarycznej¹³, popularnej w czasach Nowego Państwa, ukazującej przycupniętego u stóp Tota-pawiana skrybę, który pisze tekst w wyniku bezpośredniej inspiracji mądrością Tota. Zarówno urzędujący w czasach Echnatona wicekról Nubii, jak i jeden z czołowych rzeźbiarzy, któremu zawdzięczamy berlińskie popiersie Nefertiti¹⁴, noszą imię Tutmozis (Totmes), nawet zapisane za pomocą hieroglifu w kształcie ibisogłowego bóstwa. Również w innych wypadkach wydaje się, że w czasach Echnatona Tot

¹³ Muzeum Egipskie w Kairze, numer inwentarzowy J. 59291.

¹⁴ Muzeum Egipskie w Berlinie, numer inwentarzowy 21300.

cieszył się pewną tolerancją i nie padł ofiarą radykalnego prześladowania starych bóstw.

Wkrótce po zakończeniu okresu Echnatona powstał *hymn Horemheba do Tota*¹⁵. Bóstwo to jest w nim ponownie wszechwiedzące, „znające tajemnice”, przenikające istotę ludzi i bogów i przede wszystkim składające bogu Słońce meldunek ze wszystkiego, co się dzieje. W innym tekście Ramzes IV chwali się, że zagłębił się we wszystkie pisma Tota, jakie są strzeżone w Domu Życia (archiwum świątynnym), i dzięki temu poznał istotę Ozyrysa.

Nowe Państwo przydaje Totowi także towarzyszkę w postaci Nehemet-awai, „Która troszczy się o obrabowanego”. W czasach grecko-rzymskich za jej syna uchodzi Hornefer, ponieważ w tym okresie świat bogów chętnie dzieli się na triady – trójce, które składają się z boskiej pary i ich syna. Ważniejszy jednak i starszy jest związek Tota z Maat, w którą wciela się prawidłowy porządek świata. Tot przynosi i „udowadnia”¹⁶ Maat (*Hymn do Maat* w grobie Ramzesa VI), a o jego odpowiedzialności za harmonię i porządek świadczy także ścisły związek z wszechogarniającym symbolem oka *udżat*¹⁷, przede wszystkim w motywie pawiana trzymającego to oko. Zakłęcie 167 *Księgi Umarłych* poprzez „ukojenie” *udżat* przez Tota wskazuje też na jego rolę przy sprowadzeniu do kraju Oddalonej Bogini¹⁸. W tym micie ujawnia on swoją sztukę pośredniczenia i przekonania rozeźlonej bogini do powrotu do doliny Nilu, gdy wabi ją na jałowej nubijskiej pustyni wizją zielonych pól nadnilowej krainy. Powrót do domu ułagodzonej bogini kończy się ogólną radością; świat jest ponownie uporządkowany, a Tot nadal staje jako pomocna siła po stronie ludzi i bogów. O ważności kultu ibisa – świętego zwierzęcia Tota – świadczą miliony starannie owiniętych mumii tych ptaków, które były ofiarami wotywnymi w świątyniach, a potem zostały pochowane.

W Okresie Późnym Tot staje się bóstwem autorytetem w zakresie magii, a ułożone przez niego magiczne zakłęcie ma szczególne działanie. Dlatego Egipcjanie boją się wymawiać jego imię, o czym jeszcze wie Cyceron¹⁹. Zmarłym Tot wystawia „listy żelazne”, by ułatwić im drogę przez Zaświaty,

¹⁵ Tekst hymnu: Assmann 1975 (tekst nr 222).

¹⁶ Egipskie słowo *ip*; wszystkie odnośniki do słów staroegipskich są oparte na fundamentalnej publikacji niemieckich egiptologów A. Ermana (1854–1937) i H. Grapowa (1885–1967) *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache und Altertumskunde* (Słownik języka egipskiego) (Erman, Grapow 1926–1931).

¹⁷ Na temat tego symbolu: Niwiński 1992.

¹⁸ Ten motyw znany jest z tzw. mitu o oku słonecznym zachowanym na papirusie z II–III w. n.e. Tłumaczenie wspomnianego tu fragmentu: Lipińska, Marciniak 1977; nawiązywał on do ponownego nadejścia ożywczego wylewu Nilu. Na ten temat: Niwiński 1992.

¹⁹ Marcus Tullius Cicero (106–43 p.n.e.) – słynny rzymski mówca, filozof o ogromnym dorobku pisarskim. Poruszona tu kwestia pojawiła się w jego dziele *O naturze bogów*, III 56, przetłumaczonym też na język polski.

a wraz z Izydą uchodzi za autora *Książki Oddechów*²⁰, które częściowo zastępują *Księżkę Umarłych*.

Przed wszystkim jednak w Okresie Późnym ma miejsce przekształcenie egipskiego Tota w uniwersalnego Hermesa Trismegistos – „Trzykroć Wielkiego”. Pierwszym krokiem było określenie „Dwakroć Wielki” (po egipsku: *aa aa*), które Tot nosi już na pewnej steli w Lozannie, wystawionej w 20 r. panowania króla Apriesa z XXVI dynastii (ok. 570 r. p.n.e.). Stela ta miała potwierdzić nadanie przez króla ziemi dla Tota „Dwakroć Wielkiego”, pana Hermopolis²¹. Mniej więcej z czasów tego samego panowania wywodzi się tytuł „zwierzchnik kapłanów Tota Dwakroć Wielkiego, Pana Hermopolis”, który nosi Anchhor, urzędnik „boskiej małżonki Amona w Tebach”, Nitokris. Ten przydomek Tota zapisany demotyką²² pojawia się potem od czasów Dariusza I, a od III w. p.n.e. będzie jeszcze wzmocniony przysłówkiem *uer* (ponad wszystko). Stąd od końca II w. p.n.e. rozwinął się przydomek „Trzykroć Wielki”, równoległe nawet do „Pięciokroć Wielkiego”, jaki jest potwierdzony w opowiadaniu *Setne*²³. Z egipskiej formuły „trzykroć ponad wszystko wielki” (język egipski nie zna formy superlatywu) powstał grecki „Trismegistos”, który z pewnym opóźnieniem pojawia się dopiero w III w. n.e., po raz pierwszy w pewnej inskrypcji z Achmim z ok. 240 r. Tak oto zrodził się „hermetyczny fundator religijny”, który miał wkrótce występować obok Mojżesza i Zaratusztry. Podobne wyniesienie do boskiej sfery Imhotepa²⁴, który ostatecznie będzie czczony jako Asklepios, omówimy w rozdziale VII poświęconym hermetyce.

Ponieważ hieroglify, „wynalezione przez Tota”, odegrają olbrzymią rolę w późnej tradycji ezoterycznej, musimy rzucić okiem także na to źródło

²⁰ Pod tą nazwą egiptologia rozróżnia dwa pokrewne rodzaje tekstów grobowych umieszczonych przy mumii od czasów XXX dynastii (*Pierwsza Księga Oddechów*) lub w czasach rzymskich (*Druga Księga Oddechów*). Autorstwo tej ostatniej było przypisane Totowi. Składa się ona z sześciu „rozdziałów” przedstawiających odrodzenie zmarłego identyfikowanego z Ozyrysem-Re. Teksty *Książki Oddechów* powstały w Tebach.

²¹ W tym wypadku chodzi o miasto Bah w XV nomie Dolnego Egiptu, nazwane przez Greków Hermopolis z uwagi na kult Tota, ale przez Rzymian określane dodatkowym przydomkiem „Parva” (Małe), w odróżnieniu od Hermopolis Magna (Wielkie Hermopolis) w XV nomie Górnego Egiptu.

²² Demotyka – to wywodzące się z języka greckiego określenie „pisma ludowego”, którym posługiwano się w Egipcie od czasów panowania XXV dynastii. Polegało ono na uproszczonym zapisie wcześniejszej fazy pisma, nazywanej hieratyką (która była wersją odręcznego zapisu hieroglifów).

²³ Chodzi tu o tzw. opowiadanie *Setne II* zachowane na papirusie nr 604 w British Museum, pochodzące z czasów rzymskich (I w. n.e.). O tego typu przydomkach Tota: Ritner 1981.

²⁴ Imhotep – wysoki urzędnik (m.in. arcykapłan z Heliopolis) z czasów panowania króla Dżosera z III dynastii (ok. 2720–2700 p.n.e.), twórca pierwszej piramidy i legendarny autor pierwszej „księgi mądrościowej”.

ezoteryki. Zostały one wprowadzone ok. 3000 r. p.n.e. zasadniczo jako transkrypcja fonetyczna mająca opisać to, czego nie można było wyrazić obrazowo, zatem przede wszystkim imiona. Chociaż nie są wcale „pismem obrazkowym”, od początku obejmują elementy obrazowe, co się pogłębia w trakcie dalszego rozwoju. Obok determinatywów, jakie zapisują przynależność do klas znaczeniowych, istnieją pewne stare i elementarne znaki, które zawdzięczają sposób odczytu symbolicznemu znaczeniu. Należą do nich na przykład wzdęty żagiel jako znak na wyrażenie słów: „tchnienie”, „oddech”, „powietrze”, maszt jako hieroglif dla zapisu słowa „stać”, chorągiew kultowa dla słowa „bóg”, flaming jako określenie pojęcia „czerwony”, mocno napięta cięciwa łuku dla słowa „mocny” czy jajko na wyrażenie pojęcia „w środku”; w *Tekstach Piramid* znajduje się nawet pusta przestrzeń służąca wyrażeniu pojęcia „ukryty”.

Z tej możliwości wypełnienia znaku hieroglificznego symboliczną treścią czyni użytek pismo enigmatyczne, czyli „kryptografia”, którą spotyka się niekiedy już w czasach Średniego Państwa, ale przeżywająca właściwy okres rozkwitu za Nowego Państwa, a potem, w czasach ptolemejsko-rzymskich, mocno oddziałująca na cały system pisma. Na przykład rozmaite królewskie zwierzęta mogą służyć do wyrażenia słowa „pan” (*neb*): sfinks, byk, lew, krokodyl i ichneumon. W przeciwieństwie do „normalnego” pisma hieroglificznego, które w swoim zapisie wciąż dąży do jednoznaczności, tu pielęgnuje się świadomą wieloznaczność, co przejawia się przede wszystkim w wymienności wszystkich hieroglifów przedstawiających ptaki, w zaniedbywaniu słabych spółgłosek i w rzadkim stosowaniu pomocnych determinatywów. Teraz ustawia się obok siebie dwa identyczne znaki o odmiennym znaczeniu, na przykład dwie gwiazdy dla określenia pojęcia „czcić boga”. W świątyni w Esnie znajdują się dwa hymny, które stanowią tu krańcowy przykład: jeden jest zapisany prawie wyłącznie za pomocą znaków w kształcie krokodyla, drugi za pomocą znaków w formie barana, ku czci baraniogłowego Chnuma, który był czczony w tej świątyni jako główne bóstwo. Hieroglif w kształcie krokodyla skryba mógł teraz odczytywać na siedem sposobów.

Już od czasów Nowego Państwa całe sceny mogą być użyte jako znaki fonetyczne, na przykład w grobowcu Ramzesa IX motyw „pokonania wrogów” jest użyty jako czasownik „pokonać”, a motyw szakali ciągnących barkę słoneczną – jako czasownik „ciągnąć”. W okresie ptolemejskim czasownik *pesedź* („oświetlać”) może być oddany za pomocą sceny, w której żeńska personifikacja nieba przewiesza się ponad ziemią, a zapis imienia Ptah – za pomocą obrazu bóstwa, które rozdziela niebo i ziemię, wskazując tym samym na dzieło stworzenia świata przez Ptaha. Boską formę Menhit można zapisywać za pomocą znaku, który równie dobrze da się odczytać jako „Ta, która powstała na początku”. Wobec takich przykładów i takich

możliwości przekształceń Sauneron²⁵ słusznie mówi o „graficznej alchemii” w systemie zapisu w Esnie. W tej świątyni spotykamy 143 różne sposoby samego tylko zapisu imienia boskiego Chnuma, głównego boga tej świątyni; wobec Ozyrysa zadowolono się „tylko” 73 sposobami zapisu...!

Horapollon²⁶ w dziele *Hieroglyphika* z V w. przekazuje, podobnie jak przed nim już Chajremon²⁷ w I w., prawidłowe odczyty pojedynczych znaków, na przykład zająca jako znaku na wyrażenie słowa „otwierać” lub sępa – na wyrażenie słowa „matka”. Zarazem jednak próbuje on konsekwentnie te znaki wyjaśnić symbolicznie i nadać im głębię znaczeniową (czego Chajremon jeszcze nie robił)²⁸. W wypadku zająca znajduje się tam uwaga: „ponieważ to zwierzę ma zawsze otwarte oczy”. Za rozumieniem znaku w kształcie sępa („ponieważ w tym gatunku zwierząt nie ma samców”) stoi całkiem dokładna obserwacja przyrody, co wykazali Erich i Ute Winterowie²⁹; nawet dziś bardzo trudno odróżnić samce sępa od samic.

U Horapollona spotyka się wiele słusznych obserwacji, do których egiptologia musiała dopiero na nowo nabrać zaufania, gdy podaje on na przykład dla wyrażenia słowa „dusza” zapis za pomocą znaku sokoła; jest jednak znamienne i nie do końca jasne, że ptak przedstawiający *Ba*³⁰, gdy tylko otrzyma ludzką głowę, nie wygląda już jak bocian, ale jak sokół. Wiele wyjaśnień Horapollona wynika, jak to wykazał teraz Thissen³¹, także

²⁵ Serge Louis Sauneron (1927–1976) – francuski egiptolog, dyrektor Francuskiego Instytutu Archeologii Wschodu w Kairze w latach 1969–1976, autor ponad 200 publikacji naukowych, m.in. *Kaplani starożytnego Egiptu* (1957) oraz ośmiotomowego opracowania dotyczącego ptolemejsko-rzymskiej świątyni w Esnie (1959–1982). Przykłady wspomniane przez Autora dotyczą ostatniej części: Sauneron 1982 (*Pismo figuralne w tekstach z Esny*).

²⁶ Horapollon (Horus Apollo) – kapłan i uczony żyjący w okolicach Aleksandrii w V w. n.e., pisał komentarze do dzieł autorów antycznych; jego największym dziełem jest *Hieroglyphika* zawierająca próbę wyjaśnienia w sposób symboliczny 189 hieroglifów egipskich. Oryginalny tekst został uzupełniony przez niejakiego Philipposa; odkryty w 1419 r., opublikowany w 1505, a w 1515 przetłumaczony na łacinę. Jest też polskie tłumaczenie.

²⁷ Chajremon z Aleksandrii (I w. n.e.) – kapłan i filozof stoicki, kierownik Biblioteki Aleksandryjskiej, nauczyciel młodego cesarza Nerona; był autorem zachowanych fragmentarycznych dzieł o hieroglifach i o historii Egiptu: Świderkówna 2008, s. 312–315.

²⁸ Pieter W. van der Horst z Uniwersytetu w Utrechcie wykazuje jednak, że Chajremon też wyjaśniał hieroglify symbolicznie: Horst 1994, s. 278–287.

²⁹ E. i U. Winter 1996 (*O nierozróżnialności płci sępa w locie przez stulecia*); Erich Winter (ur. 1928) jest niemieckim egiptologiem, emerytowanym profesorem Uniwersytetu w Trewirze.

³⁰ Staroegipskie określenie „duszy słonecznej” człowieka (drugą była „dusza ozyriańska *Ka*”); przedstawiana jako ptak z głową zmarłego jej właściciela; takim samym słowem określano też rodzaj duchowej siły, zapisując je znakiem w kształcie ptaka żabiru senegalskiego z rodziny bocianowatych.

³¹ Heinz-Josef Thissen (1940–2014) – niemiecki egiptolog, długoletni profesor Uniwersytetu w Kolonii, specjalista w zakresie literatury egipskiej i pisma demotycznego. Wspomniany komentarz dotyczy jego książki *Od obrazka do litery – od litery do obrazka. O pracy nad dziełem Horapollona Hieroglyphika* (Thissen 1998).

z błędnego rozumienia pisma kursywnego. W naszym odczuciu przeważają jednak tłumaczenia fantazyjne i sztuczne, w których bez wątpienia odbija się coś ze spekulacyjnego toku myślenia kapłanów w świątyniach z czasów rzymskich. Bardzo podobne wyjaśnienia cechują symbolikę zwierzęcą *Physiologusa*³², które tak mocno oddziały na średniowiecze i odrodzenie; spotykamy tu na przykład motyw węża, który odmładza się poprzez zrzućenie skóry.

W wyniku tych późnych interpretacji początkowo wyraźna granica między znakiem pisma i symbolem się zatarła. Tak mogło powstać nieporozumienie, że wszystkie hieroglify należy „czytać” symbolicznie, przez co zrozumienie pisma egipskiego na jakiś czas zupełnie się zagubiło i rozwiązał je dopiero Champollion. Ta nieczytelność jednak tylko wzmogła jeszcze bardziej prestiż hieroglifów, zakładano bowiem, że musiała być w nie wcielona tajemna wiedza, którą przypisywano Egipcjanom.

Pośród znaków rzeczywiście symbolicznych znajduje się *Uroboros* (il. 5) – wąż chwytający własny ogon (po egipsku nazwany po prostu „ogon w paszczy”). Ten symbol nie był wykorzystywany jako znak pisma, ale uzyskał ogromnie bogate nowe życie. Ważnym jego poprzednikiem jest wąż „O wielu twarzach”, który w najstarszej *Księdze Świata Podziemnego – Amduat*³³ owija się wokół ciała boga Słońce, chroniąc go; ma on pięć głów, które dotykają ogona. „Prawdziwy” *Uroboros* pojawia się po raz pierwszy na jednej z pozłaczanych kaplic Tutanchamona³⁴, a później przede wszystkim w dokumentach magicznych. W alchemii ten wąż staje się smokiem, a znany wizerunek w *Kodeksie Marcjańskim*³⁵ z XI w. przywołuje się wciąż jako przykład (il. 6). Bogate zastosowanie ten symbol znalazł także w magii grecko-rzymskiej, w gnozie i w hermetyce.

Przejdźmy do problemu inicjacji w starożytnym Egipcie, która w licznych nurtach ezoterycznych jest przyjmowana z góry jako oczywistość. Tak zwane misteria ozyriańskie z Abydos wciąż są interpretowane jako

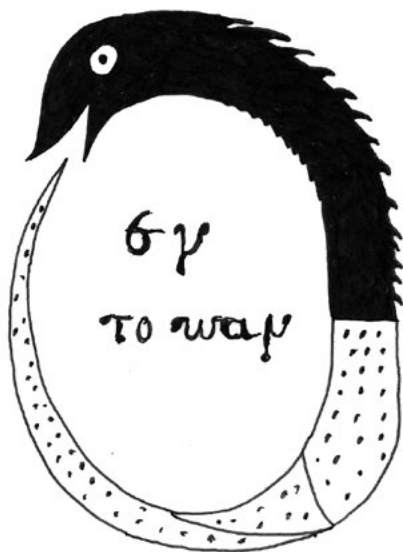
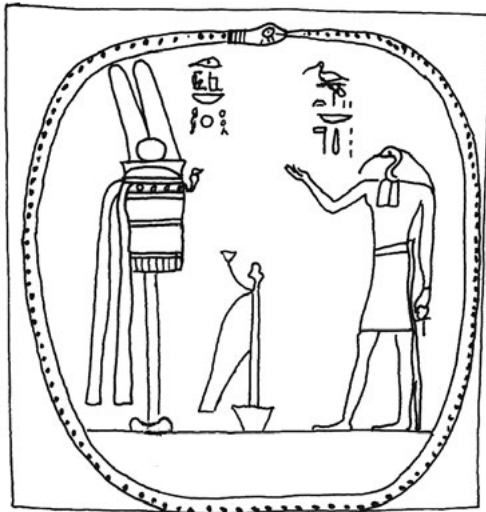
³² *Physiologus* (Fizjolog) – wczesnochrześcijański anonimowy tekst grecki zawierający kilkadziesiąt rozdziałów poświęconych zwierzętom, roślinom i kamieniom, z ich opisem i alegoryczną interpretacją; dzieło to stało się pierwowzorem średniowiecznego gatunku literackiego – bestiariusza. Istnieje polskie tłumaczenie.

³³ Autor książki jest największym specjalistą w zakresie badania egipskich ksiąg zaświatowych, opublikował bogate studia: Hornung 1963–1967, 1975–1976, 1979–1980, a także studium ogólne: Hornung 1972.

³⁴ Potrójna antropomorficzna trumna Tutanchamona była złożona w kamiennym sarkofagu, a ten był otoczony czterema drewnianymi kaplicami, jedna w drugiej, o ścianach pokrytych pozłótką i bogato dekorowanych tekstami i religijnymi scenami figuralnymi. Kaplice te opisał francuski egiptolog Alexandre Piankoff (1897–1966), wybitny specjalista w dziedzinie religii egipskiej (Piankoff 1955).

³⁵ *Codex Marcianus* – grecki rękopis zawierający częściowy odpis traktatu Arystotelesa *O duszy*, obecnie przechowywany w Bibliotece Marciana w Wenecji. Polskie tłumaczenie i opracowanie: Arystoteles, *O duszy*, tłum. P. Siwek, Warszawa 1988.

5. Wyobrażenie Tota przed symbolicznym emblematem Ozyrysa z Abydos, otoczone wizerunkiem Uroborosa. Scena na papiirusie z XXI dynastii, Luwr (E. 3293). Rys. A. Niwiński

6. Wizerunek Uroborosa w *Kodeksie Marcjańskim* z X–XI w., Biblioteka Marciana w Wenecji (MS 299). Wizerunek przedstawia zespolenie Słońca (w oryginale pomalowane na czerwono) z Księżycem. Grecka inskrypcja wewnątrz oznacza: *Jeden całością*. Rys. A. Niwiński

misteria³⁶ połączone z wtajemniczeniem na podobieństwo hellenistycznych. Źródła wskazują jednak jednoznacznie, że chodziło tam o publiczne rytuały świąteczne, ze ściśle trzymającą się porządku procesją jako ich częścią centralną, a nie o żadne tajne misteria. Tylko tak można też wyjaśnić trasę

³⁶ Misteria (z łacińskiego *mysteria* – „tajemnice, tajemne obrzędy”) – w religiach hellenistycznych rytuały dostępne tylko dla wtajemniczonych, których uczestnicy byli zobowiązani do zachowania tajemnicy.